

ΕΚΤΑΚΤΟΣ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 11^{ΗΣ} ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 1986

ΠΡΟΕΔΡΙΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΤΡΥΠΑΝΗ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΜΝΗΜΟΣΥΝΟ
ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ ΖΕΠΟΥ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ Κ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΙΧΑΗΛΙΔΟΥ - ΝΟΥΑΡΟΥ

Ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν ὑπέστη τὰ τελευταῖα χρόνια ἀλλεπάλληλα πλήγματα μὲ τὴν ἀπώλεια διακεκριμένων νομικῶν μελῶν της, πρῶτα τοῦ σεβαστοῦ διδασκάλου μας Γεωργίου Μαριδάκη καὶ στὴ συνέχεια τῶν ἐκλεκτῶν συναδέλφων μας Κωνσταντίνου Εὐσταθιάδου, Ἰωάννη Σόντη καὶ τελευταῖα τοῦ Παναγιώτη Ζέπου. Τὸ μεγάλο κενὸ ποὺ δημιουργήθηκε ἀπὸ τὴν ἀπώλεια τῶν διαπρεπῶν αὐτῶν συναδέλφων τὸ αἰσθάνεται ὄχι μόνο ἡ Ἀκαδημία, ἀλλὰ καὶ ὁλόκληρος ὁ νομικὸς κόσμος τῆς χώρας μας, ποὺ περιβάλλει πάντα μὲ βαθιὰ ἐκτίμηση τὸ σημαντικὸ ἔργο τους καὶ τὴν προσφορά τους στὴν ἐλληνικὴ κοινωνία, στὴν νομικὴ ἐπιστήμη καὶ στὴν παιδεία. Πολὸ πρόσφατα ἡ Μοῖρα μᾶς ἐπιφύλασσε νὰ ὑποστοῦμε ἕνα ἀκόμη ὀδυνηρὸ πλήγμα μὲ τὴν ἀπώλεια τοῦ Προέδρου Παναγιώτη Κανελλοπούλου, τοῦ ἑξοχου αὐτοῦ πνευματικοῦ καὶ πολιτικοῦ ἡγέτη ποὺ προσέφερε ἐπὶ 27 ὁλόκληρα χρόνια τὴν πολὺτιμη συνεισφορά του στὴν ἐκπλήρωση τῶν ἔργων τῆς Ἀκαδημίας.

Τὸ ἀποψινὸ ἐπιστημονικὸ μνημόσυνο ὁργανώθηκε ἀπὸ τὴν Ἀκαδημία γιὰ νὰ τιμηθεῖ ἡ μνήμη τοῦ ἀγαπητοῦ συναδέλφου καὶ φίλου Παναγιώτη Ζέπου καί, ὅπως εἶναι φυσικὸ, ὅλοι στρέφουμε εὐλαβικὰ τὴ σκέψη μας στὴν εὐγενεὴ φυσιογνωμία καὶ στὸ ἔργο τοῦ ἐξαίρετου αὐτοῦ ἐπιστήμονα, ποὺ τόσο ἀπροσδόκητα ἔφυγε γιὰ τὸ τελευταῖο ταξίδι του.

Ἡ μεγάλη προσφορά του στὴ νομικὴ ἐπιστήμη καὶ σὲ πολλοὺς ἄλλους τομεῖς τῆς πνευματικῆς καὶ κοινωνικῆς μας ζωῆς, ἡ ἀκάματη καὶ εὐεργετικὴ δραστηριό-

τητά του έχουν γενικά αναγνωρισθεί και εκτιμηθεί από την ελληνική κοινωνία και η άκτινοβολία της προσωπικότητάς του και τοῦ ἔργου του έχουν ξεπεράσει τὰ ὅρια τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου.

Θὰ ἦταν πολὺ δύσκολο στὰ πλαίσια τῆς ὁμιλίας αὐτῆς νὰ παρουσιάσω μιὰ πλήρη εἰκόνα τῆς πολὺπλευρης αὐτῆς προσφορᾶς του. Θὰ προσπαθήσω, λοιπόν, νὰ ἐξάρω ὁρισμένες μόνο πτυχές τῆς ζωῆς του ὡς ἐπιστήμονα καὶ πανεπιστημιακοῦ διδασκάλου, ποὺ εἶχα τὴν τύχη νὰ παρακολουθήσω ἐγγύτερα κατὰ τὴ διάρκεια τῆς συνεργασίας μας ἐπὶ μία ὁλόκληρη πενηκονταετία.

Ὁ Παναγιώτης Ζέπος γεννήθηκε τὴν 1η Δεκεμβρίου 1908 στὴν Ἀθήνα ὡς τέταρτος γιὸς τοῦ Ἰωάννου Ζέπου, γνωστοῦ νομομαθοῦς, συγγραφέα καὶ ἐκδότη βυζαντινῶν νομικῶν κειμένων, καὶ ἀνατράφηκε σ' ἓνα πνευματικὸ περιβάλλον καλλιέργειας τῆς νομικῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς ἱστορίας τοῦ δικαίου. Προικισμένος μὲ ἀξιοζήλευτα πνευματικὰ καὶ ἠθικὰ προσόντα, ὁ Παναγιώτης Ζέπος διακρίθηκε, τόσο ὡς μαθητῆς στὸ Βαρθάκειο Πρότυπο Κλασικὸ Γυμνάσιο, ὅσο καὶ κατὰ τὴ διάρκεια τῶν σπουδῶν του στὴ Νομικὴ Σχολὴ Ἀθηνῶν, ἀπὸ ὅπου ἔλαβε τὸ πτυχίον τῆς Νομικῆς τὸ 1928 καὶ τὸ πτυχίον τῶν Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν τὸ 1929. Μεγάλῃ ἐπίδραση στὴν ὅλη πνευματικὴ του πορεία ἄσκησαν ὁ πατέρας του, ποὺ τοῦ μετέδωσε τὴν ἀγάπη στὴν ἱστορικὴ ἔρευνα τοῦ δικαίου, καὶ οἱ ἐπιφανεῖς καθηγητὲς του στὴ Νομικὴ Σχολὴ Ἀθηνῶν, οἱ ἀείμνηστοι Δημήτριος Παππούλιας, Κωνσταντῖνος Τριανταφυλλόπουλος καὶ Γεώργιος Μαριδάκης, βαθεῖς γνώστες καὶ μελετητὲς τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ, τοῦ ἑλληνιστικοῦ καὶ τοῦ ρωμαιοβυζαντινοῦ δικαίου, ποὺ ἐμόησαν τὸ νεαρὸ τότε μαθητὴ τους στὰ ἐπιτεύγματα καὶ τὶς προόδους τῆς νομικῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς ἱστορικῆς ἐρευνας τοῦ δικαίου. Ἰδιαίτερα σημαντικὴ ὑπῆρξε ἡ ἐπίδραση τοῦ Κωνσταντίνου Τριανταφυλλοπούλου, ποὺ μὲ τὴν πολὺπλευρὴ νομικὴ, ἱστορικὴ καὶ φιλοσοφικὴ του παιδεία καὶ μὲ τὴν φωτεινὴ του προσωπικότητα ἐπέσυρε τὴν προσοχὴ τῶν μαθητῶν του, ὅχι μόνον στὶς νεότερες ἐξελίξεις τοῦ ἀστικοῦ δικαίου, ἀλλὰ καὶ στὰ μεγάλα προβλήματα τῆς γενικῆς θεωρίας καὶ τῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου. Ἔτσι ὁ νεαρὸς τότε σπουδαστὴς τῆς νομικῆς μπόρεσε ἤδη ἀπὸ τὰ χρόνια τῶν πανεπιστημιακῶν του σπουδῶν νὰ χαράξει τὶς τρεῖς κύριες κατευθύνσεις ποὺ ἀκολούθησε σ' ὅλη τὴν ἐπιστημονικὴ του ζωὴ, ποὺ τὸν ὁδήγησαν στὴ νομικὴ ἱστορία, στὴν ἐρμηνεία καὶ τὴ δογματικὴ ἐπεξεργασία τοῦ ἀστικοῦ δικαίου, καὶ στὴ διερεύνηση προβλημάτων τῆς γενικῆς θεωρίας καὶ τῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου. Τὸ ἐπιστημονικὸ του ἐνδιαφέρον γιὰ τὰ τρία αὐτὰ πεδία ἐρευνῶν ἐνισχύθηκε μὲ τὶς μεταπτυχιακὲς του σπουδὲς (κατὰ τὴ διετία 1931-1933) στὸ Πανεπιστήμιον τοῦ Βερολίνου, ὅπου εἶχε τὴν τύχη νὰ παρακολουθήσει τὰ μαθήματα καὶ φροντιστήρια τῶν ἐπιφανῶν καθηγητῶν Ernst Rabel (γιὰ τὴν ἱστορίαν τοῦ δικαίου) καὶ Martin

Wolff (για τὸ ἀστικό δίκαιο), οἱ ὁποῖοι ἀργότερα καταδιώχθηκαν, λόγω τῆς ἐβραϊκῆς καταγωγῆς τους ἀπὸ τὸ χιτλερικό καθεστῶς καὶ ἀναγκάσθηκαν νὰ ἐγκαταλείψουν τὴ Γερμανία.

Οἱ λαμπρὲς νομικὲς σπουδὲς τοῦ Ζέπου στὴν Ἑλλάδα καὶ στὴ Γερμανία ἀποτελέσαν τὸ ἔναυσμα γιὰ νὰ συνεχίσει τὴ μετέπειτα θαυμαστὴ σταδιοδρομία του. Ἔτσι τὸ 1931 ὑπέβαλε στὴ Νομικὴ Σχολὴ Ἀθηνῶν τὴ διατριβή του ἐπὶ διδακτορία μὲ θέμα «τὴν ἰδιοκτησία κατ' ὁρόφους» καὶ ἀνακηρύχθηκε διδάκτωρ, ἡ δὲ διατριβή του βραβεύθηκε μὲ τὸ Πάλλειο βραβεῖο τὸ 1933. Κατὰ τὸ ἐπόμενο δὲ ἔτος, 1934, ὑπέβαλε στὴν ἴδια Σχολὴ τὴν ἐπὶ ὑφηγεσία διατριβή του μὲ θέμα «περὶ πολλαπλῶν ἐνεργειῶν εἰς τὸ ἀστικὸν δίκαιον» καὶ ἐκλέχθηκε τὸ ἴδιο ἔτος ὑφηγητῆς τοῦ ἀστικοῦ δικαίου στὸ Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν.

Μὲ τὴν ἐκλογή του αὐτὴ ἄρχισε ἡ ἐξαιρετικὴ του σταδιοδρομία ὡς πανεπιστημιακοῦ διδασκάλου, πὺν τερματίσθηκε ὅστερα ἀπὸ σαράντα χρόνια, τὸ 1974. Εἰδικότερα, ἀφοῦ ἐπὶ ἑξὶ χρόνια προσέφερε τὶς ὑπηρεσίες του στὴ διδασκαλία τοῦ ἀστικοῦ δικαίου, ἀρχικὰ ὡς ὑφηγητῆς καὶ ἀπὸ τὸ 1939 ὡς ἐπικουρικός καθηγητῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, ἐκλέχθηκε τὸ 1940, σὲ ἡλικία μόλις 32 ἐτῶν, ὡς τακτικὸς καθηγητῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, ὅπου ὑπηρέτησε 14 διδακτικὰ ἔτη, μέχρι τὸ 1953. Τὸ ἴδιο ἔτος ἐκλέχθηκε καὶ ἐπανῆλθε ὡς τακτικὸς τώρα καθηγητῆς στὴ Νομικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, ὅπου συνέχισε μὲ ἐξαίρετο ζῆλον τὴν πολύτιμη προσφορὰ του στὴ σπουδάζουσα νεολαία μέχρι τὸ Σεπτέμβριον τοῦ 1974, ὅποτε συμπλήρωσε τὸ τότε ἰσχύον ὄριο ἡλικίας, καὶ ἀποχώρησε ἀπὸ τὴν ἐνεργὸ ὑπηρεσία μετὰ, ὅπως ἤδη ἀνέφερα, ἀπὸ σαράντα χρόνια καρποφόρας διδασκαλίας, πὺν ἄφησε βαθιὰ ἵχνη στὸ πνεῦμα καὶ στὴν ψυχὴ τῶν μαθητῶν του, καὶ γενικὰ μετὰ ἀπὸ μιὰ πολύπλευρη συμβολὴ στὴν προαγωγὴ τῆς παιδείας, τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς ὅλης πανεπιστημιακῆς ζωῆς.

Ἀξιοσημεῖωτο εἶναι ὅτι κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἐτῶν αὐτῶν προσκλήθηκε ἐπανεὶλημμένα νὰ δώσει διαλέξεις ἢ μαθήματα σὲ πολλὰ πανεπιστήμια τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης καὶ τῆς Ἀμερικῆς, καὶ εἰδικότερα ὅτι δίδαξε σειρὰ μαθημάτων ὡς ἐπισκέπτῃς καθηγητῆς στὸ Πανεπιστήμιον τοῦ Cambridge τῆς Ἀγγλίας (τὸ 1945) καὶ στὰ ἀμερικανικὰ πανεπιστήμια Tulane τῆς Νέας Ὁρλεάνης (τὸ 1961) καὶ Cornell τῆς Πολιτείας τῆς Νέας Ὑόρκης (τὸ 1970). Τὸ ἴδιο ἔτος καὶ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀπουσίας του στὴν Ἀμερικὴ ἐκλέχθηκε ὡς τακτικὸ μέλος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν καὶ μετὰ μιὰ πενταετία, τὸ 1975, ἀνέλαβε τὴν προεδρίαν τοῦ Ἀνώτατου αὐτοῦ πνευματικοῦ Ἰδρύματος.

Παράλληλα μὲ τὴν ἐξαιρετικὴν προσφορὰ του στὰ δύο Πανεπιστήμια τῆς χώρας μας καὶ στὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, ὁ διακεκριμένος συνάδελφός μας ἀνέπτυξε

μιὰ πλουσιότατη δράση σὲ πολλοὺς ἄλλους τομεῖς τῆς ἐθνικῆς μας ζωῆς. Γιὰ τὴν δράση του αὐτὴ θὰ ἀφιερῶσω μερικὲς λέξεις στὸ τέλος τῆς δμιλίας μου. Προηγουμένως θὰ μιλήσω ἐκτενέστερα γιὰ τὸ πολὺ σπουδαῖο συγγραφικὸ του ἔργο, τὸ ὁποῖο, ὅπως ἀνέφερα, ἀφορᾷ σὲ τρεῖς κυρίως τομεῖς, δηλ. πρῶτα στὴν ἱστορία τοῦ δικαίου, δεύτερο στὴ γενικὴ θεωρία καὶ φιλοσοφία τοῦ δικαίου καὶ τρίτο στὴν ἐρμηνεία τοῦ ἰσχύοντος δικαίου καὶ στὴ συγκριτικὴ τῶν δικαίων.

Ι. Ἡ πολὺ σημαντικὴ συμβολὴ του στὴν ἔρευνα τῆς ἱστορίας τοῦ δικαίου ἀφορᾷ, τόσο στὴν ἔκδοση νομικῶν πηγῶν τῆς βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς περιόδου, ὅσο καὶ στὶς πολυάριθμες καὶ πρωτότυπες μελέτες του ἐπὶ διαφόρων νομικοῖστορικῶν προβλημάτων. Χαρακτηριστικὰ ἀναφέρω ὅτι ἤδη τὸ 1931 ὁ νεαρὸς τότε συνάδελφος σὲ ἡλικία μόλις 23 ἐτῶν συνεργάσθηκε μὲ τὸν πατέρα του Ἰωάννη Ζέπο γιὰ τὴν ἔκδοση ἀπὸ κοινοῦ τοῦ πολὺτιμου *Jus Graecoromanum*, στὸ ὁποῖο οἱ ἐκδότες περιέλαβαν σὲ ὁκτὼ τόμους τὰ κυριότερα νομοθετήματα τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατορῶν καὶ πολλὰς ἄλλες βυζαντινὲς ἢ μεταβυζαντινὲς νομικὲς πηγές. Τὸ ὅλο ἔργο στηρίζεται βασικὰ στὴν ὁμώνυμη συλλογὴ βυζαντινῶν πηγῶν τοῦ μεγάλου ἐρευνητῆ τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου *Zachariae von Lingenthal*, εἶναι ὅμως πληρέστερο ἀπὸ τὴ συλλογὴ τοῦ *Zachariae*, γιατί περιέχει πολλὰς πηγὰς ποὺ δημοσιεύθηκαν μετὰ τὴ συλλογὴ αὐτὴ (π.χ. τὸ Ἐπαρχικὸ βιβλίον Λέοντος τοῦ Σοφοῦ κ.λπ.), καθὼς καὶ τὰ ἰσχύοντα ἔθιμα σὲ διάφορες περιοχὰς τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Εἶναι περιττὸ νὰ ἀναφέρω ὅτι τὸ ἔργο αὐτὸ ἐξακολουθεῖ πάντα νὰ ἀποτελεῖ ἕνα βασικὸ βοήθημα γιὰ δόλους τοὺς ἐρευνητὰς τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου, καὶ γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ἐπανεκδόθηκε τὸ 1962 σὲ φωτομηχανικὴ ἔκδοση ἀπὸ τὸν οἶκο *Scientia* τοῦ *Aalen* (τῆς Δυτικῆς Γερμανίας).

Ἀλλὰ τὸ ὄνομα τοῦ Παναγιώτου Ζέπου εἶναι καὶ θὰ παραμείνει στενὰ συνδεδεμένο μὲ δύο σημαντικὰ μνημεῖα τῆς μεταβυζαντινῆς φαναριωτικῆς περιόδου, μὲ τὸ «Συνταγμάτιο» τοῦ ἡγεμόνα τῆς Οὐγγροβλαχίας Ἀλεξάνδρου Ὑψηλάντη (1780) καὶ τὸ «Νομικὸ Πρόχειρο» τοῦ Μιχαὴλ Φωτεινοπούλου.

Ὁ Ἀλέξανδρος Ὑψηλάντης (1726-1807) ἦταν πάππος τῶν γνωστῶν ἀπὸ τὴν δράση τους στὴν Ἐπανάσταση τοῦ 1821 Ἀλεξάνδρου καὶ Δημητρίου Ὑψηλάντη καὶ ἀνῆκε σὲ μιὰ ἐπιφανῆ οἰκογένεια Φαναριωτῶν, ποὺ προσέφερε σημαντικὰς ὑπηρεσίες στὸ ἔθνος. Παρόμοιες ὑπηρεσίες προσέφεραν καὶ πολλὰς ἄλλες οἰκογένειες Φαναριωτῶν (ὅπως οἱ Μανροκορδάτοι, οἱ Σουτσοί, οἱ Καρατζάδες), ποὺ εἶχαν ἐπιτύχει λόγω τῆς μεγάλης μορφώσεώς τους νὰ ἀνέλθουν σὲ ὑψηλὰ ἀξιώματα τῆς Ὁθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας καὶ νὰ διορίζονται ἀπὸ τὸ 1710 μέχρι τῆς Ἐπανάστασεως τοῦ 1821 ὡς ἡγεμόνες στὶς παραδουνάβιες χῶρες τῆς Βλαχίας καὶ τῆς Μολδαβίας, ποὺ σήμερὰ ἀνήκουν στὴ Ρουμανία, ἀλλὰ τότε ἦταν ἡμιαυτόνομες ὑπὸ

τὴν ἐπικυριαρχία τοῦ Σουλτάνου. Ὁ Ἀλέξανδρος Ὑψηλάντης ἐχρημάτισε τρεῖς φορές ἡγεμόνας τῶν χωρῶν αὐτῶν καὶ ἤδη κατὰ τὴ διάρκεια τῆς πρώτης ἐπταετοῦς ἡγεμονίας του (1774-1781) διακρίθηκε ὡς ἕνας φωτισμένος κυβερνήτης, πὺν πραγματοποίησε σημαντικὰ ἔργα προόδου στὴν οἰκονομία, στὴν παιδεία καὶ στὴ νομοθεσία. Ἐνα ἀπὸ τὰ ἔργα αὐτὰ εἶναι τὸ «Συνταγμάτιο Νομικόν», πὺν δημοσιεύθηκε ἑλληνικὰ καὶ ρουμανικὰ τὸ 1780 καὶ περιέχει μιὰ κωδικοποίηση τοῦ δημῶδους βυζαντινοῦ δικαίου σὲ συνδυασμὸ μὲ τὰ τοπικὰ ἔθιμα.

Τὸ «Συνταγμάτιο» εἶχε ἐκδοθεῖ ἀρκετὲς φορές στὴ Ρουμανία, ἀλλὰ ἦταν ἄγνωστο στὴν Ἑλλάδα μέχρι τὸ 1936, πὺν δημοσιεύθηκε γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ τὸν Ζέπο στὴ σειρά τῶν Πραγματειῶν τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν. Ὁ νεαρὸς τότε συνάδελφος παροτρύνθηκε στὴ μελέτη τοῦ Συνταγματίου ἀπὸ τὸν ἀείμνηστο ἀκαδημαϊκὸ Ἀνδρέα Ἀνδρεάδη, πὺν ἦταν καθηγητὴς τῆς Δημοσίας Οἰκονομίας στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν, ἀλλὰ εἶχε εὐρύτατη ἱστορικὴ καὶ φιλολογικὴ παιδεία. Κατὰ σύσταση τοῦ Ἀνδρέα Ἀνδρεάδη μετέβη στὴ Ρουμανία, ἔμαθε ρουμανικὰ, συνεργάσθηκε μὲ ρουμάνους ἱστορικοὺς τοῦ δικαίου καὶ τελικὰ προχώρησε σὲ μιὰ νέα κριτικὴ ἔκδοση τοῦ Συνταγματίου, μὲ μιὰ πολὺ ἐκτενὴ καὶ διαφωτιστικὴ εἰσαγωγή, πὺν ἐξαίρει τὴ σημασία του γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ μεταβυζαντινοῦ δικαίου. Ἔτσι μὲ τὴν ἔκδοση αὐτὴ ὁ Ζέπος ἀποκάλυψε στὸν ἑλληνικὸ νομικὸ κόσμον τὴ μεγάλη ἐπίδραση καὶ τὴν ἀκτινοβολία τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος στὴ νομικὴ ἱστορία τῆς φίλης χώρας τῆς Ρουμανίας.

Στὸν ἴδιο κύκλον ἐρευνῶν ἀνήκει καὶ ἡ κριτικὴ ἔκδοση τοῦ «Νομικοῦ Προχείρου» τοῦ Μιχαὴλ Φωτεινοπούλου, ἐνὸς ἑλλήνα νομικοῦ ἀπὸ τὴ Χίο, πὺν ἐγκαταστάθηκε στὶς παραδουνάβιες χώρες, ὅπου ἀπέκτησε μεγάλη φήμη ὡς κρατικὸς λειτουργὸς καὶ ὡς νομικός. Τὸ ἔργο αὐτὸ τοῦ Φωτεινοπούλου, γραμμένο ἑλληνικὰ, δὲν εἶχε ἐπικυρωθεῖ νομοθετικά, ὅμως ἀποτελεῖ ἕνα σημαντικὸ μνημεῖο τῆς ἱστορίας τοῦ μεταβυζαντινοῦ καὶ τοῦ ἑλληνο-ρουμανικοῦ δικαίου. Ὁ Ζέπος ἤδη πρὶν ἀπὸ τὸ δεῦτερο παγκόσμιον πόλεμον εἶχε σχεδιάσει, σὲ συνεργασία μὲ τὸ ρουμάνο καθηγητὴ Στέφανο Berechet, τὴν ἔκδοση τοῦ μνημείου αὐτοῦ, ἀλλὰ τὰ πολεμικὰ γεγονότα καὶ ὁ θάνατος τοῦ Berechet τὸ 1946 παρεμπόδισαν γιὰ πολλὰ χρόνια τὴν ἔκδοση αὐτὴ, πὺν τελικὰ πραγματοποίησε μόνος ὁ συνάδελφός μας τὸ 1959, μὲ πολὺ ζήλον καὶ μὲ μεγάλη ἐπιμέλεια, πὺν ἀναγνωρίσθηκαν γενικὰ καὶ τοῦ προξένησαν μιὰ δίκαιη ἠθικὴ ἱκανοποίηση.

Λίγα χρόνια ἀργότερα ὁ ρουμάνος ἀκαδημαϊκὸς Valentin Georgescu, πὺν εἶναι καὶ ἀντεπιστέλλον μέλος τῆς Ἀκαδημίας μας, ἀνακάλυψε ἕνα νέο καὶ πληρότερο χειρόγραφο τοῦ ἴδιου ἔργου στὴν Ἑθνικὴ Βιβλιοθήκη Παρισίων, γεγονὸς πὺν ὁδήγησε σὲ μιὰ νέα ἑλληνορουμανικὴ συνεργασία τοῦ Παναγιώτη Ζέπου μὲ

τὸν *Valentin Georgescu* καὶ τὴν Κυρία Ἀναστασία Καράπα, διευθύντρια τοῦ Κέντρου τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλλήν. Δικαίου τῆς Ἀκαδημίας μας. Καρπὸς τῆς συνεργασίας αὐτῆς εἶναι ἕνας ὀγκώδης τόμος (678 σελίδων), ποὺ ἐκδόθηκε ἀπὸ τὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν τὸ 1982 καὶ περιλαμβάνει, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν κριτικὴ ἐκδοση τοῦ ἔργου τοῦ Φωτεινοπούλου καὶ ἄλλων σχετικῶν κειμένων, μιὰ ἐκτεταμένη καὶ ἐμβριθὴ εἰσαγωγὴ τοῦ Ζέπου καὶ τοῦ *Georgescu* καὶ πολλὴ ἄλλη ἐνδιαφέρουσα ὕλη. Ὅπως ἔπρεπε νὰ περιμένει κανεὶς, ἡ ἐκδοση τοῦ «*Νομικοῦ Προχείρου*» τοῦ Φωτεινοπούλου, καθὼς καὶ ἡ προηγηθεῖσα ἐκδοση τοῦ «*Συνταγματίου*» τοῦ Ὑψηλάντη ἄσκησαν μιὰ εὐεργετικὴ ἐπίδραση στὶς ἔρευνες τοῦ βυζαντινοῦ καὶ τοῦ μεταβυζαντινοῦ δικαίου καὶ συνετέλεσαν εἰδικότερα στὴν ἀνανέωση τοῦ ἐνδιαφέροντος γιὰ τὴ μελέτῃ τῆς φαναριωτικῆς ἐποχῆς, ποὺ παρατηρήθηκε τελευταῖα, τόσο στὴ χώρα μας, ὅσο καὶ στὴ *Ρουμανία*.

Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις τῶν μνημείων αὐτῶν τοῦ μεταβυζαντινοῦ δικαίου, ὁ ἀκαταπόνητος συνάδελφός μας ἔγραψε καὶ ἕνα μεγάλο ἀριθμὸ πρωτοτύπων ἱστορικῶν μελετῶν σ' ἕνα εὐρύτερο φάσμα θεμάτων ποὺ ἀφοροῦν, ὄχι μόνον τὴν ἱστορίαν τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ καὶ τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου, ἀλλὰ καὶ τὴν ἱστορίαν τοῦ νεοελληνικοῦ δικαίου (ἀπὸ τὸ 1821 ὡς σήμερα), τὴν πολιτικὴν ἱστορίαν τῆς χώρας μας καὶ πολλὰ ἄλλα γενικοῦ ἐνδιαφέροντος πολιτιστικὰ καὶ ἰδεολογικὰ προβλήματα.

II. Ὁ δεύτερος τομέας τοῦ συγγραφικοῦ του ἔργου ἀφορᾷ, ὅπως προανέφερα, τὴ γενικὴ θεωρίαν καὶ τὴ φιλοσοφίαν τοῦ δικαίου. Τὸ ζωηρὸν ἐνδιαφέρον του γιὰ τὸν τομέα αὐτὸν ἐκδηλώθηκε καὶ μὲ πολλὰς ἀξιόλογες μελέτες, ἀλλὰ καὶ μὲ τὰ μαθήματα ποὺ τοῦ ἀφιέρωσε κατὰ τὴ διδασκαλίαν τῶν γενικῶν ἀρχῶν τοῦ Ἀστικοῦ Δικαίου στὰ Πανεπιστήμια Ἀθηνῶν καὶ Θεσσαλονίκης. Ἀπὸ τὶς πολυάριθμες μελέτες του, ἃς μοῦ ἐπιτραπῇ νὰ σταματήσω μόνον σὲ δύο, καὶ συγκεκριμένα πρῶτον στὴ διατριβή του ἐπὶ ὕφηγες καὶ δεύτερον στὸν ἐναρκτήριο λόγο του ὡς ἀκαδημαϊκοῦ στὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν. α) Ἡ διατριβὴ του ἐπὶ ὕφηγες πραγματεύεται, ὅπως σημείωσα καὶ προηγουμένως, τὸ πρόβλημα τῶν πολλαπλῶν ἐνεργειῶν (*Doppelwirkungen*) στὸ ἀστικὸ δίκαιο καὶ ἀποτελεῖ (ὅπως ἀναγράφεται στὸν ὑπότιτλό της) ἀντίκρουση μιᾶς θεωρίας τοῦ *Theodor Kipp*.

Σχετικὰ σημειώνουμε ὅτι ὁ *Theodor Kipp* (γνωστὸς ὡς ὁ τελευταῖος ἐκδότης τοῦ κλασικοῦ βιβλίου τοῦ *Windscheid* γιὰ τὸ δίκαιο τῶν πανδεκτῶν) εἶχε ἐπισημάνει τὸ ἴδιο πρόβλημα τὸ 1911, θέτοντας τὸ ἐρώτημα ἂν εἶναι δυνατὴ ἡ συρροὴ πολλῶν νομικῶν λόγων γιὰ τὴν ἐπίτευξιν τοῦ ἴδιου ἀποτελέσματος, π.χ. ἂν εἶναι δυνατόν ἕνα ἄτομο, ποὺ ἔχει ἤδη ἀποκτήσει τὴν κυριότητα πράγματος διὰ παραδόσεως, νὰ ἀποκτήσει γιὰ δεύτερην φορὰ τὴν κυριότητα τοῦ ἴδιου πράγματος καὶ μὲ χρησικτησίαν, καὶ ἂν εἶναι δυνατόν μιὰ ἐννομὴ σχέση, μιὰ σύμβαση ποὺ ἔχει ἤδη ἀκρωθεῖ,

ὡς ἀντίθετη στὰ χρηστὰ ἤθη, νὰ ἀκυρωθεῖ καὶ πάλι λόγω π.χ. τῆς ἀνηλικιότητος τοῦ ὀφειλέτη. Ὁ Theodor Kipp ἔδωσε μιὰ καταφατική λύση στὸ ἐρώτημα αὐτό, στηριζόμενος στὸ ἐπιχείρημα ὅτι οἱ νόμοι τῆς φύσεως καὶ ἡ μέθοδος τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν δὲν ἔχουν ἐφαρμογὴ στὸν κόσμον τοῦ δικαίου, ὅπου εἶναι δυνατό τὸ ἴδιο δικαίωμα νὰ ἀποκτηθεῖ ἐπανειλημμένα βάσει διαφόρων νομικῶν λόγων, καὶ ὅτι ἐπίσης μιὰ ἔννομη σχέσις μπορεῖ νὰ καταργηθεῖ ἢ νὰ ἀκυρωθεῖ πολλές φορὲς γιὰ διαφόρους λόγους.

Τῇ θεωρίᾳ αὐτῇ τοῦ Kipp κατέκριναν ὁ von Tuhr καὶ ἄλλοι συγγραφεῖς, ἀλλὰ τὴν ἀντέκρουσε συστηματικὰ ὁ Ζέπος, τόσο ἀπὸ νομική, ὅσο καὶ ἀπὸ φιλοσοφικὴ ἄποψη, τονίζοντας ἰδιαίτερα ὅτι οἱ κανόνες τοῦ δικαίου δὲν διέπονται ἀπὸ τὴν αἰτιοκρατικὴν σχέσιν (τοῦ αἰτίου πρὸς τὸ ἀποτέλεσμα), ἀλλὰ ἀπὸ τὴν τελολογικὴν σχέσιν (τοῦ μέσου πρὸς τὸ σκοπὸ) καὶ ὅτι συνεπῶς, ὅταν ὁ σκοπὸς τοῦ νόμου ἔχει ἐπιτευχθεῖ μὲ ἓνα μέσο ἢ τρόπο, εἶναι περιττὴ καὶ λογικῶς ἀδύνατη ἡ πραγματοποίησις τοῦ ἴδιου σκοποῦ μὲ ἄλλο μέσο ἢ τρόπο. Θὰ πρέπει νὰ προστεθεῖ ὅτι τὸ πρόβλημα αὐτὸ τῶν πολλαπλῶν ἐνεργειῶν στὸ ἀστικὸ δίκαιο ἐξακολουθεῖ πάντα νὰ συζητεῖται στὴν ἐπιστήμη, ἢ διατριβὴ ὅμως τοῦ Ζέπου, ποὺ δημοσιεύθηκε πρῶτα στὸ διεθνoῦς φήμης περιοδικὸ *Archiv für Rechts-und Sozialphilosophie* καὶ ὕστερα ἑλληνικὰ σὲ ἰδιαιτέρο τόμος, κατέχει πάντα μιὰ σημαντικὴ θέσιν στὴ διεθνή βιβλιογραφία.

β) Τριάντα ἔξι χρόνια ἀργότερα, τὴν 5 Μαρτίου 1970, ὁ ἀξέχαστος φίλος στὸν ἐναρκτήριο λόγο του, ὡς ἀκαδημαϊκοῦ, ἀνέπτυξε ὡς καταστάλαγμα τῶν πολυετῶν μελετῶν του τὸ πολὺ ἐνδιαφέρον θέμα «Λογικὴ καὶ ἐρμηνεία τοῦ δικαίου». Ὁ λόγος αὐτὸς δημοσιεύθηκε τὸν ἴδιο χρόνον μὲ πλουσιότατες ὑποσημειώσεις καὶ παραπομπὰς στὴ διεθνή βιβλιογραφία καὶ ἀποτελεῖ μιὰ πολύτιμη μελέτη, στὴν ὁποία ὁ συγγραφεὺς ἐκθέτει τίς βασικὰς του γνώμες σὲ θεμελιώδη προβλήματα τῆς γενικῆς θεωρίας καὶ τῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου.

Ἡ μελέτη διαιρεῖται σὲ δύο μέρη. Στὸ πρῶτο μέρος ἐπιχειρεῖται μιὰ κριτικὴ ἐκθεση τῶν παλαιότερων καὶ τῶν νεότερων μεθόδων ἐρμηνείας τοῦ δικαίου (π.χ. τῆς γραμματικῆς μεθόδου ἐρμηνείας, τῆς τελολογικῆς, τῆς ἀξιολογικῆς, τῆς κοινωνιολογικῆς κλπ.) καὶ τονίζεται συμπερασματικὰ, ὅτι παρὰ τὴν ἐκάστοτε ἐπίδρασιν τῶν ψυχολογικῶν, τῶν κοινωνιολογικῶν ἢ ἄλλων παραγόντων, ὁ ὀρθὸς λόγος, ὅπως δίδαξε ὁ Πλάτων, εἶναι ὁ «*ν ὁ μ ω ν ἐ ρ μ η ν ε ύ ς*», δηλαδὴ ἡ ὀρθὴ λογικὴ κρίσις παραμένει πάντα ἡ σταθερὴ βάση καθὲς ἐρμηνείας τοῦ δικαίου. Στὸ δεύτερον μέρος, μετὰ ἀπὸ μιὰ πολὺ ἐνδιαφέρουσα ἐπισκόπησιν τῶν προόδων τῆς σύγχρονης συμβολικῆς Λογικῆς, οἱ ὁποῖες ὀφείλονται πρὸ παντὸς στὴ σκέψιν τῶν μαθηματικῶν-φιλοσόφων (παλαιότερα τοῦ Leibniz καὶ στὴ σύγχρονη ἐποχὴ τῶν Bertrand

Russel, Whitehead κ.ά.), ὁ συγγραφέας ἐκθέτει ὅτι, χάρις στίς προόδους αὐτὲς σὲ συνδυασμὸ μὲ τοὺς ἠλεκτρονικοὺς ὑπολογιστὲς (computers), ἡ σύγχρονη συμβολικὴ λογικὴ μπορεῖ νὰ φθάσει σὲ μιὰ ἀπόλυτη ἀκρίβεια, ποὺ ἦταν ἀδύνατο νὰ ἐπιτύχει ἡ κλασικὴ Λογικὴ. Οἱ πρόοδοι ὅμως αὐτῆς τῆς συμβολικῆς Λογικῆς ἔχουν περιορισμένη ἐφαρμογὴ στὸ χῶρο τοῦ δικαίου, τὸ ὁποῖο ἔχει ὡς ὑπέρτατο σκοπὸ τὴν πραγματοποίησιν τῆς δικαιοσύνης καὶ διέπεται ἀπὸ ἰδιαίτερες ἀρχές, ὅπως ἡ ἐπιείκεια, ἡ καλὴ πίστις, τὰ χρηστὰ ἥθη κ.λπ., δηλ. ἀπὸ ἀόριστες ἀρχές, τῶν ὁποίων τὴν ἐφαρμογὴ ὁ νομοθέτης ἐμπιστεύεται στὴν ὀρθὴ κρίσιν τοῦ ἐρμηνευτῆ. Ἐξάλλου, οἱ ἠλεκτρονικοὶ ὑπολογιστὲς (computers) εἶναι βέβαια δυνατοὶ νὰ προσφέρουν πολὺς πληροφορίες ἀπὸ τὸ ἀπέραντο ὕλιν τῆς νομοθεσίας καὶ τῆς νομολογίας, ἀλλὰ δὲν μποροῦν νὰ ἀντικαταστήσουν τὴν εὐλογητὴ κρίσιν τοῦ δικαστῆ καὶ τὴν ἀξιολόγησιν τῶν νομικῶν φαινομένων.

Τελικὰ ὁ συγγραφέας, ἀφοῦ ἀποκρούσει τὶς ὑπερβολὰς τῆς ἐννοιοκρατίας καὶ τῆς τυπικῆς λογικῆς, τονίζει ὅτι κάθε νομικὸς κατὰ τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ δικαίου πρέπει νὰ ἔχει πάντα ὡς ὁδηγὸ τὶς ἰδέες τῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς ἀριστοτελικῆς ἐπιείκειας, ποὺ ἀποτελοῦν ἓνα ἀπαραίτητο ἐρμηνευτικὸ στοιχεῖο γιὰ τὴν προσαρμογὴ τῶν κανόνων τοῦ δικαίου στίς ἐκάστοτε ἐμφανιζόμενες εἰδικές συνθήκες.

Ἡ ὥραία αὕτη μελέτη, τῆς ὁποίας συνόψισα μερικὲς ἀπὸ τὶς βασικὰς τῆς θέσεις, ὅπως καὶ πολλὰς ἄλλας ἀξιόλογες μελέτες τοῦ συγγραφέα σὲ θέματα γενικῆς θεωρίας καὶ φιλοσοφίας τοῦ δικαίου ἀποδεικνύουν τὸ βαθὺ ἰδεαλισμὸν του, τὴν ἀριστη γνῶσιν τῶν τελευταίων ἐξελίξεων τῆς ἐπιστήμης καὶ τὴν πολὺπλευρὴ παιδείαν του, καὶ προσφέρουν μιὰ πολύτιμην βοήθειαν γιὰ τὴν περαιτέρω ἔρευναν τῶν προβλημάτων.

III. Καὶ ἔρχομαι τώρα στὸν τρίτον καὶ κυριότερον τομέαν τοῦ συγγραφικοῦ ἔργου τοῦ συναδέλφου μας, στὸν τομέαν τοῦ ἰσχύοντος δικαίου καὶ τῆς συγκριτικῆς τῶν δικαίων.

Ἡ μεγάλη καὶ πολὺπλευρὴ συμβολὴ του στὸν τομέαν αὐτὸν ἔχει σπουδαία πρακτικὴ ἀξία καὶ χρησιμότητα καὶ ἐδραίωσε τὴ φήμην του ὡς ἔξοχον πανεπιστημιακοῦ διδασκάλου, ὡς ἐρμηνευτῆ τοῦ Ἀστικοῦ Κώδικα, ὡς ἀριστοῦ ἐρευνητῆ τῶν ἀλλοδαπῶν δικαίων καὶ γενικὰ ὡς νομικοῦ διεθνοῦς ἀκτινοβολίας. Ἦδη πρὶν ἀπὸ τὴ δημοσίευσιν τοῦ Ἀστικοῦ Κώδικα ὁ συναδέλφός μας εἶχε γίνῃ εὐρύτερα γνωστὸς στὸ νομικὸν κόσμον, πρῶτον μὲ τὴ διδακτορικὴν του διατριβὴν «περὶ τῆς κατ' ὄροφον ἰδιοκτησίας», ποὺ ὅπως εἶπα βραβεύθηκε μὲ τὸ Πάλλειον βραβεῖον τὸ 1933 καὶ ἀποτέλεσε γιὰ πολλὰς δεκαετίδας τὸ μοναδικὸν ἔγκυρον βοήθημα γιὰ τὴν ὀρθὴν ἐφαρμογὴ τοῦ νέου τότε θεσμοῦ τῆς ὀριζόντιας ἰδιοκτησίας, δεύτερον μὲ τὴ συνθετικὴν μονογραφίαν του «περὶ τῆς εὐθύνης ἐξ ἀλλοτριῶν ἀδίκων πράξεων», ποὺ δημοσιεύθηκε τὸ 1937, καὶ τρίτον μὲ τὴν ἰδρυσιν τὸ 1934 τοῦ περιοδικοῦ «Ἀρχεῖον Ἰδιωτικοῦ

Δικαίου», πού αποτέλεσε ένα ύψηλης στάθμης επιστημονικό ὄργανο, στοῦ ὁποίου τὶς σελίδες συγκεντρώθηκαν, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς συμβολὲς τοῦ ἰδρυτῆ του, καὶ πολλὲς ἄλλες ἐνδιαφέρουσες ἐργασίες τῆς παλαιότερης, ἀλλὰ καὶ τῆς τότε νέας γενεᾶς τῶν ἐλλήνων νομικῶν.

Ἡ δημοσίευση τοῦ Ἀστικοῦ Κώδικα τὸ Μάρτιο τοῦ 1940 συνέπεσε μὲ τὸ διορισμὸ τοῦ Παν. Ζέπον ὡς τακτικοῦ καθηγητῆ τοῦ Ἀστικοῦ Δικαίου στὸ Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, ἐνῶ ἡ προσωρινὴ ἀναστολὴ τῆς ἰσχύος τοῦ Κώδικα αὐτοῦ, λόγῳ τῶν πολεμικῶν γεγονότων, μέχρι τὸ Φεβρουάριο τοῦ 1946, τοῦ ἔδωσε χρονικὸ διάστημα ξεῖ ἐτῶν γιὰ νὰ ἐπιδοθεῖ δλόψυχα στὴ συγγραφή τοῦ βασικοῦ ἔργου του Ἑνοχικὸ Δίκαιο, τοῦ ὁποίου τὸ Γενικὸ Μέρος δημοσιεύθηκε τὸ 1947 σ' ἓνα τόμο 650 σελίδων, τὸ δὲ Εἰδικὸ Μέρος ὁλοκληρώθηκε ὕστερα ἀπὸ μιὰ δεύτερη ἐξαετία, τὸ 1953, μ' ἓνα τόμο 903 σελίδων.

Τὸ ἐπιβλητικὸ αὐτὸ σύγγραμμα τῶν 1500 καὶ πλέον σελίδων, πού γράφτηκε μὲ μεγάλο ζήλο, μὲ βαθιὰ γνώση τῶν πραγμάτων καὶ μὲ πίστη στὴν κοινωνικὴ ἀποστολὴ τῆς νομικῆς ἐπιστήμης, προσέφερε ἀνεκτίμητες ὑπηρεσίες στὸ νομικὸ κόσμο τῆς χώρας μας καὶ χαιρετίσθηκε θερμὰ ὡς ἓνα πρωτότυπο καὶ πρωτοποριακὸ ἔργο, στὸ ὁποῖο ἡ συστηματικὴ ἀνάπτυξη τοῦ ἰσχύοντος δικαίου συνδυάζεται μὲ τὴν ἱστορικὴ ἐπισκόπηση τῶν θεσμῶν καὶ μὲ τὴ συγκριτικὴ θεώρηση τῶν ἀντίστοιχων ρυθμίσεων τῶν ἀλλοδαπῶν δικαίων, θεώρηση πού ἐκτείνεται, ὄχι μόνον στὰ δίκαια τῆς ἡπειρωτικῆς Εὐρώπης, ἀλλὰ γιὰ πρώτη φορὰ στὴ χώρα μας καὶ στὰ δίκαια τοῦ ἀγγλοσαξωνικοῦ κόσμου. Ἐπίσης ζωνρὴ ἐντύπωση προξένησε στοὺς ἀναγνώστες τοῦ συγγράμματος αὐτοῦ ἡ ἐνημερότητα τοῦ συγγραφέα, γιὰ τὶς νεότερες τάσεις τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς ἀλλοδαπῆς νομοθεσίας, ἡ συνθετικὴ ἐκθεση τῶν γενικῶν ἀρχῶν πού διέπουν τὸ Ἑνοχικὸ Δίκαιο, καὶ ἡ προσπάθεια γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς καλῆς πίστεως καὶ τῶν κανόνων τῆς Ἠθικῆς στὴν ὅλη συναλλακτικὴ ζωή.

Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὸ σπουδαῖο αὐτὸ συνθετικὸ σύγγραμμα, πού ἐπανεκδόθηκε σὲ δεύτερη ἐκδοση τὸ 1955 καὶ τὸ 1965, ὁ ἀκαταπόνητος συγγραφέας του προσέφερε τὴ συνεργασία του στὸ γνωστὸ συλλογικὸ ἔργο Ἑρμηνεία τοῦ Ἀστ. Κώδικος (Ἑρμ. Α.Κ.), ὅπου ἔγραψε τὴ Γενικὴ Εἰσαγωγὴ στὸ Εἰδικὸ μέρος τοῦ Ἑνοχικοῦ Δικαίου καὶ ἀνέλυσε ἐρμηνευτικὰ πολλὰ τμήματα τοῦ Ἀστικοῦ Κώδικα, ὅπως τὸ κεφάλαιο περὶ ἐγγυήσεως (ἄρθρα 847-870), τὰ ἄρθρα γιὰ τὴν δικαιοπρακτικὴ ἱκανότητα (127-137) καὶ τὸ τμήμα γιὰ τὶς διαζευκτικὲς ἐνοχὲς μέχρι καὶ τοῦ δικαιώματος τῆς ἐπισχέσεως (ἄρθρα 305-329), ἐνῶ παράλληλα ἐδημοσίευσε καὶ πολυάριθμες ἄλλες μικρότερες μελέτες, γνωμοδοτήσεις, κριτικὲς δικαστικῶν ἀποφάσεων κ.λπ., πού πραγματεύονται ἐνδιαφέροντα ἀπὸ θεωρητικὴ καὶ πρακτικὴ

άποψη θέματα τοῦ ὅλου ἀστικοῦ δικαίου. Ἀπὸ τὶς μικρότερες αὐτές, ἀλλὰ πολὺ σημαντικὲς μελέτες θὰ ἀναφέρω μόνον τοὺς δύο ἐναρκτήριους λόγους του τοῦ 1940, ὡς καθηγητῆ τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, μὲ θέμα «τὴν κρίση τοῦ δόγματος τῆς ἐλευθερίας τῆς συμβάσεως», καὶ τὸ 1954, ὡς καθηγητῆ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, μὲ θέμα «τῇ νεώτερῃ ἐλληνικῇ ἐπιστήμῃ τοῦ Ἀστικοῦ Δικαίου» καὶ δύο ἄλλες πολὺ ἐνδιαφέρουσες μελέτες του γιὰ τὴν «ἀποκατάσταση τῆς ἠθικῆς ζημίας ὡς προστασία τῆς προσωπικότητος (1943) καὶ γιὰ τὰ «διαπλαστικὰ δικαιώματα στὸν Ἀστικὸ Κώδικα» (1946).

Ἡ συμβολὴ ὅμως τοῦ συναδέλφου μας δὲν περιορίσθηκε μόνον στὸ ἐλληνικὸ δίκαιο, ἀλλὰ ἐπεκτάθηκε, ὅπως ἀνέφερα, καὶ στὸ χῶρο τῆς συγκριτικῆς νομοθεσίας, πού ἡ σημασία της εἶναι μεγάλη στὴ σύγχρονη ἐποχὴ τοῦ πολλαπλασιασμοῦ τῶν διεθνῶν συναλλαγῶν. Στὸ χῶρο αὐτὸ συναντοῦμε τρεῖς κύκλους μελετῶν του. Οἱ μελέτες τοῦ πρώτου κύκλου ἀπευθύνονται στὸν Ἕλληνα ἀναγνώστη μὲ σκοπὸ νὰ τοῦ μεταδώσουν τὰ ἐπιτεύγματα τῶν ἀλλοδαπῶν δικαίων. Στὸν κύκλο αὐτὸ ἀξιοσημεῖωτες εἶναι οἱ τρεῖς μελέτες του, γιὰ τὴ σύγκριση τοῦ ἀγγλικοῦ δικαίου μὲ τὸ ρωμαϊκὸ δίκαιο, γιὰ τὴ σημασία τῆς μελέτης τοῦ ἀγγλοαμερικανικοῦ δικαίου καὶ γιὰ τὴν νομικὴ παιδεία καὶ τὴν ἀπονομὴ τοῦ δικαίου στὴν Ἀγγλία. Οἱ μελέτες τοῦ δευτέρου κύκλου, γραμμένες σὲ ξένες γλῶσσες (ἀγγλική, γαλλικὴ, γερμανικὴ, ἰταλική), ἀποβλέπουν νὰ καταστήσουν γνωστὲς στοὺς ξένους νομικοὺς τὴν ἱστορίαν καὶ τὶς βασικὰς ἀρχὰς τοῦ ἐλληνικοῦ δικαίου καὶ τὶς νομοθετικὰς προσπάθειες τῆς χώρας μας. Ἐδῶ ἀνήκουν τὸ βιβλίον *Greek Law* (1946), πὺν ἔγινε πολὺ γνωστὸ στὸ ἐξωτερικὸ καὶ προσφέρει σὲ πυκνὰς γραμμὰς μιὰ ζωντανὴ εἰκόνα τῶν πηγῶν καὶ τοῦ περιεχομένου τοῦ ἀστικοῦ μας κώδικα, καὶ ἄλλες μελέτες πὺν ὑποβλήθηκαν σὲ συνέδρια συγκριτικοῦ δικαίου καὶ δημοσιεύθηκαν στὴ χώρα μας ἢ στὸ ἐξωτερικόν. Τέλος οἱ μελέτες τοῦ τρίτου κύκλου, γραμμένες ἐλληνικὰ ἢ σὲ ξένῃ γλῶσσᾳ, πραγματεύονται γενικότερα προβλήματα διεθνοῦς ἐνδιαφέροντος, πὺν ἔχουν προκύψει ἀπὸ τὶς ἐξελίξεις τῆς σύγχρονης ζωῆς. Ἀπὸ τὶς ἐργασίες τοῦ κύκλου αὐτοῦ ἀναφέρω ἐνδεικτικῶς τὴ μελέτη γιὰ «τὴ διεθνή κίνηση πρὸς ἐνοποίηση τῶν δικαίων καὶ τὴ μοῖρα τῶν ἀστικῶν κωδίκων» (1966) καὶ τὶς μελέτες γιὰ «τὴν ἱατρικὴ εὐθύνη καὶ τὸ δίκαιο (σὲ συνεργασία μὲ τὸν ὁμιλοῦντα), καθὼς καὶ γιὰ τὰ ἱατροκοινωνικὰ διλήμματα (σὲ συνεργασία μὲ τὸν ἀείμνηστο Νικόλαο Λοῦρο).

Μὲ ὅσα ἀνέφερα ἕως τώρα μπορεῖ νὰ σχηματίσει κανεὶς μιὰ ἀμυδρὴ εἰκόνα, μὲ πολλὰς κατ' ἀνάγκη παραλείψεις, τοῦ μεγάλου συγγραφικοῦ ἔργου τοῦ συναδέλφου μας στοὺς τομεῖς τῆς ἱστορίας καὶ τῆς γενικῆς θεωρίας τοῦ δικαίου, τοῦ ἰσχύοντος δικαίου καὶ τῆς συγκριτικῆς τῶν δικαίων. Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὴ συμβολὴ του στοὺς τομεῖς αὐτοὺς, ἐπλούτισε τὴν ἐλληνικὴν βιβλιογραφίαν καὶ μὲ πολλὰς ἐργασίες

γενικότερου ενδιαφέροντος, πού αποδεικνύουν ότι δὲν ἦταν μόνο ἓνας ἄριστος νομικός, ἀλλὰ καὶ ἓνας σκεπτόμενος ἄνθρωπος μὲ εὐρύτερους πνευματικούς ὁρίζοντες.

Ὅμως ὁ ἀλησμόνητος φίλος δὲν εἶχε μόνο τὸ τάλαντο τοῦ συγγραφέα καὶ τοῦ πανεπιστημιακοῦ διδασκάλου, ἀλλὰ ἦταν προικισμένος καὶ μὲ ἡγετικές καὶ διοικητικές ικανότητες, πού τοῦ επέτρεψαν νὰ ἀναπτύξει μιὰ πολυσχιδὴ ὀργανωτικὴ δραστηριότητα σὲ πολλὰ πεδία τῆς κοινωνικῆς καὶ τῆς ἐθνικῆς μας ζωῆς, μιὰ δραστηριότητα πού ὅμως εἶναι πολὺ δύσκολο νὰ ἀναπτυχθεῖ ἐδῶ. Θὰ προσπαθήσω, λοιπόν, νὰ σημειώσω συνοπτικὰ ὅτι ὀργάνωσε ὡς γενικὸς γραμματεὺς καὶ ὡς πρόεδρος δύο διεθνή βυζαντινολογικὰ συνέδρια στὴ Θεσσαλονίκη (τὸ 1953) καὶ στὴν Ἀθήνα (τὸ 1976), ὅτι προσέφερε ἐπὶ πολλὰ χρόνια πολύτιμες ὑπηρεσίες ὡς πρόεδρος τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, τῆς Διεθνoῦς Ἑνώσεως Μελετῶν τῆς Νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης, τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Πολιτιστικοῦ Κέντρου Δελφῶν, τῆς Ἑταιρείας Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, ὅτι διετέλεσε διευθυντὴς τοῦ ἐλληνικοῦ Ἰνστιτούτου διεθνoῦς καὶ ἀλλοδαποῦ δικαίου, ἰδρυτὴς ἢ διευθυντὴς τριῶν νομικῶν περιοδικῶν, πρόεδρος ἢ μέλος πολλῶν νομοπαρασκευαστικῶν ἐπιτροπῶν, ὅτι συμμετέσχε ἐνεργῶς σὲ δεκάδες νομικῶν καὶ ἱστορικῶν συνεδρίων, ὅτι ἀντιπροσώπευσε τὴν Ἑλλάδα σὲ διεθνεῖς νομικὲς διασκέψεις καὶ ὀργανώσεις κλπ. Ἐπίσης πολὺ ἀξιόλογες ὑπηρεσίες προσέφερε καὶ στὸ δημόσιο βίο τῆς χώρας μας ὡς γενικὸς γραμματεὺς τοῦ Ὑπουργείου Δικαιοσύνης (τὸ 1935) καὶ τῆς Ἐθνικῆς Παιδείας (τὸ 1945) καὶ ὡς Ὑπουργὸς τῶν Ἐσωτερικῶν (τὸ 1975) καὶ τῆς Ἐθνικῆς Παιδείας (τὸ 1974-76).

Μὲ τὴν πολύπλευρὴ αὐτὴ ἐπιστημονικὴ καὶ ἐθνικὴ δράση ὁ ἀλησμόνητος συνάδελφος ἀπέκτησε ἓνα μεγάλο κύρος στὴ χώρα μας καὶ στὸ ἐξωτερικό. Στὸ κύρος αὐτὸ ὀφείλεται, ὅχι μόνο ἡ ἐκλογὴ του ὡς μέλους τῆς Ἀκαδημίας μας καὶ ἡ πρόσκλησή του νὰ διδάξει ὡς ἐπισκεπτής καθηγητὴς σὲ ξένα πανεπιστήμια, πού ἀναφέρουμε ἤδη, ἀλλὰ καὶ ἡ ἐκλογὴ του ὡς ξένου ἐταίρου ἀπὸ τὶς Ἀκαδημίες τῆς Ρώμης, τοῦ Βελιγραδίου καὶ τοῦ Παλέρμου, ἡ ἀνακήρυξή του ὡς ἐπιτίμου διδάκτορος τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Freiburg (i. Brisgau), καθὼς καὶ ἡ ἐκλογὴ του ὡς ἀντεπιστέλλοντος μέλους πολλῶν ἄλλων Ἰνστιτούτων καὶ ἐπιτροπῶν τῆς ἀλλοδαπῆς. Ἐπίσης μιὰ ἐνδειξὴ τῆς μεγάλης ἐκτιμῆσεως πού εἶχε ἀποκτήσει στὸν ἐλληνικὸ καὶ τὸ διεθνὴ ἐπιστημονικὸ κόσμο ἀποτελοῦν οἱ τρεῖς ὀγκώδεις τόμοι, ὑπὸ τὸν τίτλο «Ἐένιον Παναγιώτη Ζέπου» πού δημοσιεύθηκαν πρὸς τιμὴν του τὸ 1974, γιὰ τὴ συμπλήρωση τοῦ 65ου ἔτους τῆς ἡλικίας του μὲ συνεργασία 108 ἐλλήνων καὶ ξένων καθηγητῶν σὲ πανεπιστήμια διαφόρων χωρῶν τῆς Εὐρώπης καὶ τῆς Ἀμερικῆς.

Θὰ κλείσω τὴ σκιαγραφία αὐτὴ τῆς ἐπιστημονικῆς ζωῆς καὶ τῆς ὅλης δράσεως τοῦ διακεκριμένου συναδέλφου καὶ φίλου μὲ μιὰ σύντομὴ ἀναφορὰ τῆς συμβολῆς του στὸ ἔργο τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.

Όπως σημείωσα πιο πάνω, εκλέχτηκε ως τακτικό μέλος της 'Ακαδημίας στις αρχές του 1970 και προσέφερε τις υπηρεσίες του στο 'Ανώτατο αυτό πνευματικό Ίδρυμα μέχρι τον πρόωγο θάνατό του, δηλαδή επί δεκαπέντε ολόκληρα χρόνια, κατά τη διάρκεια των οποίων διεδραμάτισε ένα ήγαιτικό ρόλο στην όλη πορεία του Ίδρυματός μας.

Συμμετέχοντας ενεργά στις συνεδρίες και στη διαμόρφωση των αποφάσεων της 'Ολομέλειας της 'Ακαδημίας και των λοιπών οργάνων της, έλάμβανε πολύ συχνά την πρωτοβουλία της συζητήσεως προβλημάτων γενικού ή ειδικού ενδιαφέροντος, διετύπωνε με παρηγορία τις γνώμες του, και αγωνιζόταν με θέρμη για την υπεράσπιση των απόψεών του, που άπερρεαν από μια ειλικρινή αγάπη και από μια ακλόνητη πίστη στην αποστολή του Ίδρυματός μας. Ός πρόεδρος της 'Ακαδημίας κατά το 1975 πραγματοποίησε με πολλή επιτυχία την καλλιέργεια φιλικών πνευματικών σχέσεων με 'Ακαδημίας ξένων χωρών, και ιδιαίτερα της Μ. Βρετανίας, της 'Ιταλίας και των γειτονικών χωρών της Σερβίας, της Βουλγαρίας και της Ρουμανίας. Επίσης πρωτοστάτησε στην εκλογή ως αντεπιστελλόντων μελών της 'Ακαδημίας επιφανών ξένων επιστημόνων, έμερίμνησε για την κωδικοποίηση της νομοθεσίας της 'Ακαδημίας, και προώθησε τις εργασίες του Κέντρου 'Ερευνας της 'Ιστορίας του 'Ελληνικού Δικαίου, του οποίου υπήρξε θερμομαργός επόπτης και καθοδηγητής.

Οι ανακοινώσεις του στην 'Ακαδημία ήσαν πάντα πρωτότυπες και ύψηλης στάθμης, και οι λόγοι που έξεφώνησε ως πρόεδρος της 'Ακαδημίας ή σε άλλες ευκαιρίες εγούητευσαν τους ακροατές του και διακρίνονταν για το γλαφυρό ύφος, για τις ανθρωπιστικές ιδέες και το εκλεκτό πνευματικό τους περιεχόμενο.

Στην ιδιωτική του ζωή υπήρξε στοργικός σύζυγος και πατέρας και είχε την καλή τύχη να ζήσει σ' ένα ευτυχισμένο οικογενειακό περιβάλλον, στο πλευρό της αντάξιας και αφοσιωμένης συζύγου του, της σεβαστής μας Κυρίας Λείας Ζέπου και της αξιογάπητης κόρης του 'Αλίν, που του προσέφεραν μια ανεκτίμητη συναντίληψη και θαλπωρή για να ολοκληρώσει το έργο του και να ανταπεξέλθει στις δυσκολίες στιγμές της ζωής του. Ειλικρινής φίλος, ήταν περιζήτητος στις κοινωνικές συναναστροφές, λόγω της πολύπλευρης μορφώσεώς του και γιατί ήταν ένας πραγματικά πολιτισμένος άνθρωπος και ένας ευχάριστος συνομιλητής, που έποίκιλλε το λόγο του με λεπτό αττικό πνεύμα.

Στα τελευταία του χρόνια δοκίμασε μεγάλες ψυχικές ταλαιπωρίες εξ αίτιας της βαριάς ασθένειας και του θανάτου στενότερων συγγενών του, αντιμετώπισε όμως με στωϊκότητα και καρτερία τὰ πρήγματα αυτά της Μοίρας, όπως και τη

δική του τελευταία ασθένεια πὸ τοῦ ἔκοψε τὸ νῆμα τῆς ζωῆς του (τὸν Μάϊο τοῦ 1985). "Ολοὶ οἱ συνάδελφοι τῆς Ἀκαδημίας καὶ ἰδιαίτερα τὰ μέλη τῆς Τάξεως τῶν Ἑθικῶν καὶ Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν, οἱ συνάδελφοί του στὸ Πανεπιστήμιο μαζὶ μὲ τοὺς πολυάριθμους μαθητές του, τοὺς φίλους του καὶ ὅλους ὅσοι εἶχαν τὴν εὐκαιρία νὰ ὠφεληθοῦν ἀπὸ τὰ ἐπιτεύγματα τοῦ πνεύματός του ἢ νὰ ἐκτιμήσουν τὴν κοινωφελή του δράση, θὰ θυμούμαστε μὲ συγκίνηση τὴν ἰσχυρὴ προσωπικότητά του, τὶς σπάνιες ἀρετές του καὶ θὰ τιμοῦμε πάντα μὲ σεβασμὸ τὴ μνήμη του καὶ τὸ μεγάλο πνευματικὸ του ἔργο.
